

Л. В. Кулаковська

АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ІВАНА ШОВКОПЛЯСА

Іван Гаврилович Шовкопляс є постаттю знаковою в археології. Його науковий доробок, вочевидь, є темою спеціального, прискількивого та професійного дослідження. Він був прекрасним знавцем та популяризатором української культури та історії, викладачем, цікавим оповідачем та співрозмовником, бібліографом.

Успішні археологічні дослідження за життя, більше 600 опублікованих робіт, серед яких наукові монографії, перший український підручник з археології, кілька бібліографічних покажчиків з археології, виступи на міжнародних форумах, участь у зарубіжних наукових виставках, кілька створених ним музеїв — це все про науковий шлях Івана Шовкопляса.

У 1945 р. Іван Шовкопляс закінчив Київський державний університет імені Тараса Шевченка (нині — Київський національний університет), а вже у 1946 р. він вступив до аспірантури Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. З 1946 до 1949 р. під орудою Петра Єфименка він працював над дисертацією «Супонівська палеолітична стоянка», яку захистив у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР у рік закінчення аспірантури.

Палеоліт не був чимось новим та невідомим науковцю. Ще в дитинстві він спостерігав розкопки палеолітичної стоянки у сусідньому с. Гінці, на час вступу у аспірантуру встиг познайомитися з М. Рудинським, С. Бібіковим, П. Борисковським.

Перші самостійні польові дослідження палеолітичних пам'яток розпочалися у 1953 р. Роком раніше на околиці с. Добраничівка Яготинського району при будівництві дороги були знайдені кістки мамонта та крем'яні ар-

тефакти. Наступного року невеликі розкопки стоянки були здійснені колективом під керівництвом І. Шовкопляса та І. Підоплічка (Шовкопляс 1972).

У 1954 р. Іван Шовкопляс відновив розкопки Мезинської палеолітичної стоянки, відомої з 1908 р. та частково дослідженої Ф. Вовком, П. Єфименком, Л. Чикаленком, М. Рудинським.

Згодом до цих робіт у Добраничівці та Мезині доєдналися розкопки таких стоянок як Радомишль та Фастівська І. Шовкопляс застосував розроблену П. Єфименком у 1930-і рр. методику розкриття широких площ, що дозволило «...з усією наочністю з'ясувати планування поселень та побудову окремих жилих і господарських споруд і дали можливість відтворити багатобічність господарської діяльності та побуту їх жителів, внаслідок чого ці пам'ятки перетворилися в незамінні джерела для вивчення найдревніших періодів історії людського суспільства на території нашої країни» (Шовкопляс 1951, с. 127).

Роботи проводяться масштабно з залученням фахівців природничих наук на всіх пам'ятках практично одночасно. Здавалося би, що більш прийнятним був би варіант повного вивчення однієї стоянки, а затим перехід до іншої. Але тут складається інакше і лише потім стане зрозумілою його методика роботи.

Він блискуче проводить дослідження названих пам'яток, його польова документація є і сьогодні взірцем для наслідування. В ході розкопок ретельно та скрупульозно фіксувалася кожна деталь (плани, фото, малюнки). Всі ці прискількиві спостереження дали змогу відтворити повну картину структури розкопаних поселень. Пріоритетним сюжетом для науков-

ІВАН ГАВРИЛОВИЧ ШОВКОПЛЯС

(8 квітня 1921 — 13 червня 1997)

1938—1941, 1944—1945 — студент історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка

1940—1941, 1944—1951 — співробітник Державного історичного музею Української РСР

1949—1950 — учений секретар Інституту археології АН УРСР

1950—1960 — заступник директора з наукової роботи Інституту археології АН УРСР

1967—1973 — завідувачий відділом «Археологічний музей» Інституту археології АН УРСР.

1965 — присуджено науковий ступінь доктора історичних наук

1964, 1972 — публікація підручника «Основи археології»

1973—1997 — співробітник науково-бібліографічного відділу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

1977 — відкрито Археологічний музей «Добраничівська стоянка»

1995 — присуджено звання заслуженого діяча науки і техніки України

Автор близько 400 робіт, у тому числі 20 монографій

Іван Шовкопляс: основні дати життя

ця був господарсько-побутовий аспект поселення та соціальний устрій первісного суспільства. Спираючись на досвід своїх попередників та маючи достатній багаж власних наукових спостережень він інтерпретує відкриті ним скупчення кісток у Мезині та Добраничівці як залишки невеликих за розмірами жител для однієї сім'ї. Саме тоді він приходить до висновку, що родові колективи верхнього палеоліту склалися з окремих сімей, яким належало одне житло на поселенні.

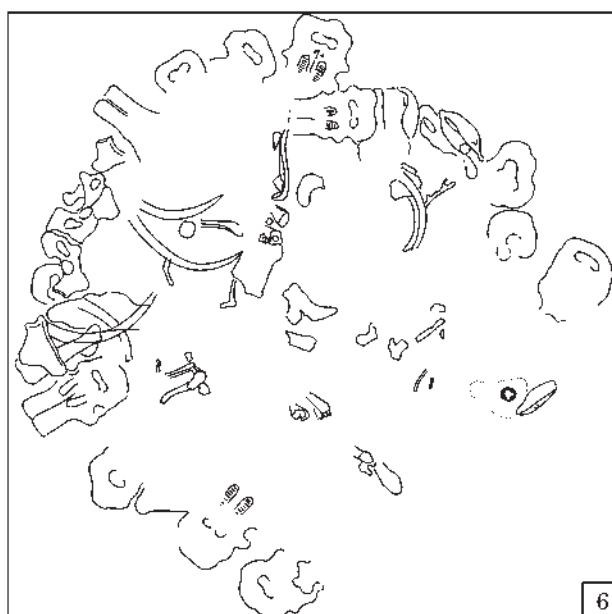
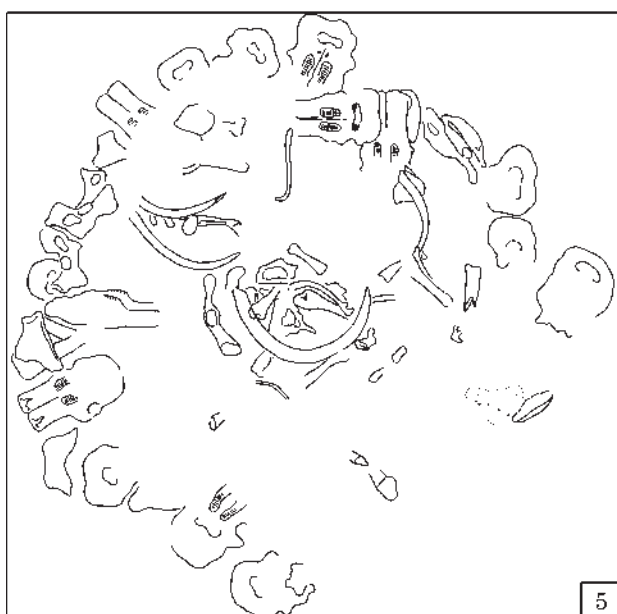
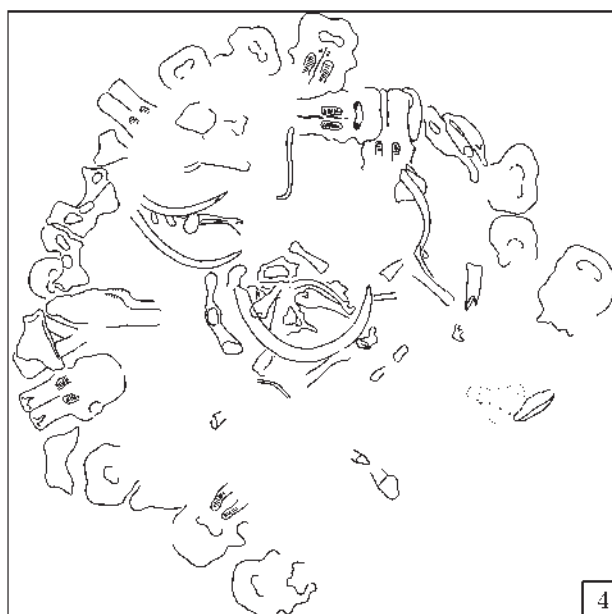
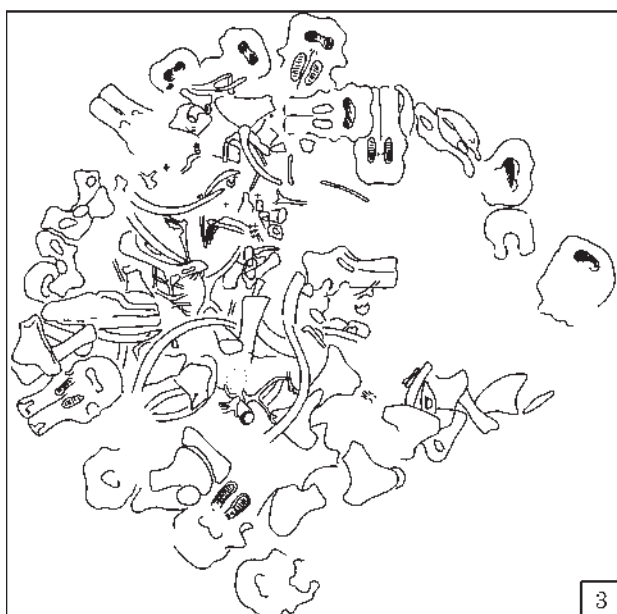
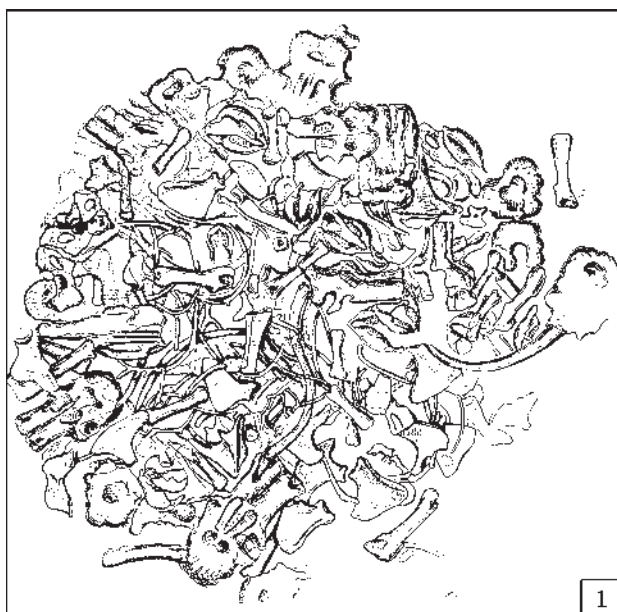
Разом з тим у процесі розкопок стає зрозумілим, що «...одного житла було недостатньо для забезпечення виробничого та господарського життя групи, що населяла його. Можна було припускати існування також інших об'єктів — слідів діяльності первісних людей...». Вперше дуже чітка картина взаємопов'язаного комплексу залишків житла та інших об'єктів постала під час досліджень на Мезинській стоянці на Десні, розкопаній на всій площі. При узагальненні результатів її вивчення було введено в науковий обіг поняття та термін «господарсько-побутовий комплекс пізнього палеоліту» як суми взаємопов'язаних між собою жител та різних господарсько-виробничих та побутових об'єктів, що становлять єдине ціле в житті мешканців стоянки (Шовкопляс 1965).

Отже, господарсько-побутовий комплекс (далі ГПК) пізнього палеоліту складався з житла, місць довготривалої обробки каменю та кістки (виробничі центри), та епізодичної обробки каменю (точки), великих вогнищ поза межами житла, ям-сховищ, які були заповнені кістками тварин. Інколи фіксуються просто великі скупчення кісток на давній денній поверхні; іноді одне й інше одночасно (Шовкопляс 1977, с. 116—117).

На кожній розкопаній ним стоянці вдалося простежити залишки довготривалих зимових жител, місця обробки каменю й кістки (залишки виробничих центрів), рештки великих вогнищ поза житлами, ями-сховища (комори), заповнені кістками тварин, та інші об'єкти, які були розташовані поряд, утворюючи таким чином виразні ГПК пізньопалеолітичних стоянок (Шовкопляс 1971, с. 16—17).

Отже, застосування досконалої методики польових досліджень та спостереження під час розкопок кількох стоянок дозволило І. Шовкоплясу реконструювати все поселення, виокремивши зони і виробничого, і суто побутового характеру.

Власне, це відкриття та його обґрунтування стало однією з основних «родзинок» спадщини І. Шовкопляса. Запропоновані та обґрунтовані вченим критерії є наріжним каменем при до-

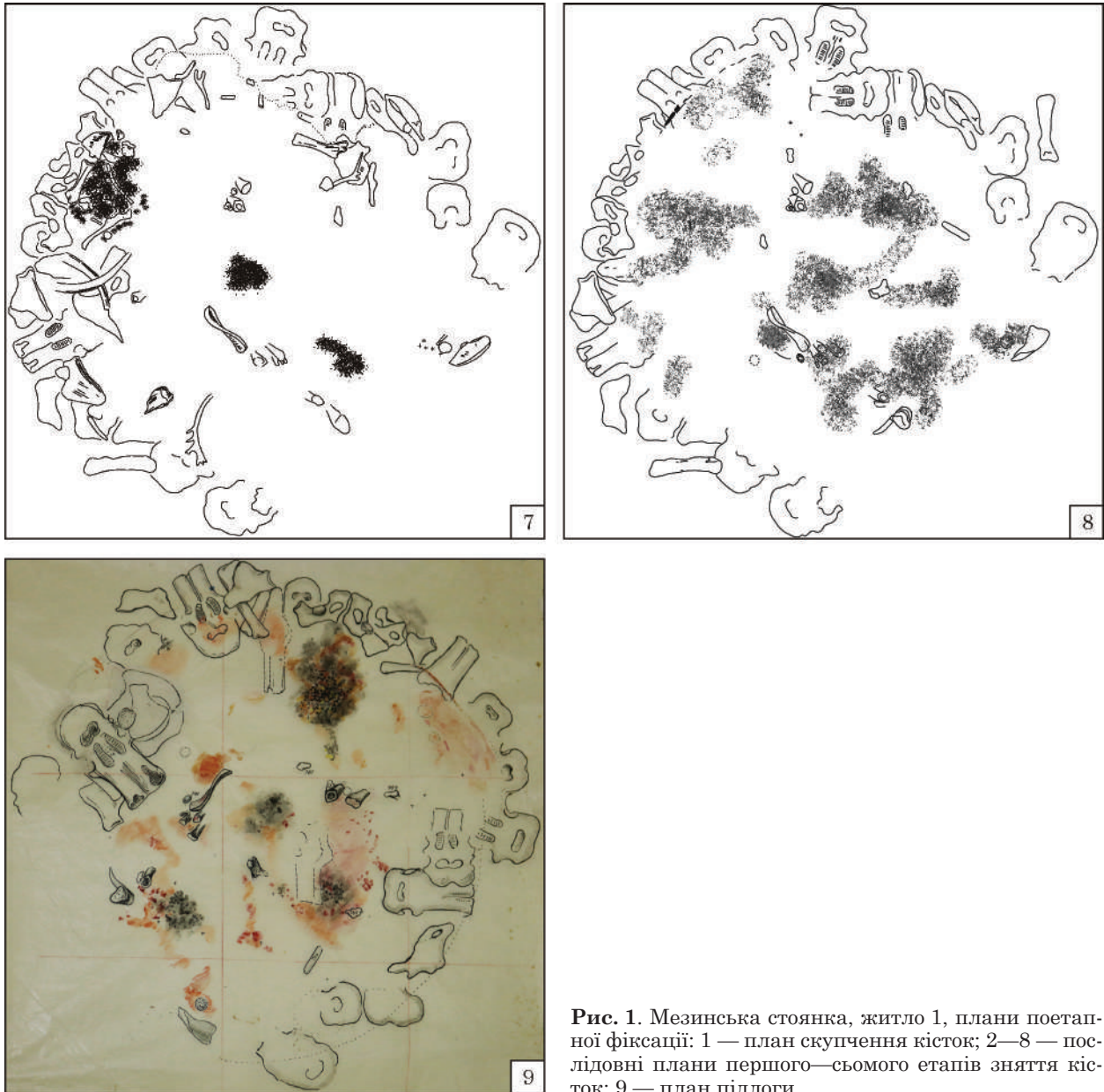

Рис. 1. Мезинська стоянка, житло 1, плани поетапної фіксації: 1 — план скупчення кісток; 2—8 — послідовні плани першого—сьомого етапів зняття кісток; 9 — план підлоги

слідженнях поселенських структур верхнього палеоліту та знаходять підтвердження в процесі сучасного вивчення пам'яток.

Спираючись на результати своїх наукових висновків І. Шовкопляс запропонував модель існування поселень, їх структури та соціальної організації.

На його думку найранішим поселенням, яке відноситься до ранньої пори верхнього палеоліту, була стоянка **Радомишль І**. Він позначає тут залишки шести жител розташованих по колу, кожне із яких належало окремій сім'ї. Зафіксовано одну яму, один виробничий центр та в центрі кола — одне вогнище. Отже, господарські об'єкти були спільною власністю шести сімей (Шовкопляс 1964). Тут варто звернути увагу на той факт, що І. Шовкопляс опублікував лише попередні результати робіт у Радомишлі.

Опрацювання архівних матеріалів, колекцій кам'яних артефактів та доступних фауністичних решток призвело до інших результатів. На думку О. Кононенко великі скупчення кісток на стоянці Радомишль І не можна інтерпретувати як залишки будівель, оскільки там повністю відсутні будь-які критерії для подібного припущення. На думку дослідниці, засвідчену численними фактами архівної документації, йдеться про великі скупчення частково відсортованих кісток, які були пов'язані з певними виробничими зонами на стоянці (Кононенко, Пеан 2005).

До наступного етапу зараховано **Мезинську стоянку**. При розкопках пам'ятки автору вдалося відкрити повний ГПК. Проаналізувавши архівну документацію попередніх дослідників пам'ятки та зіставивши з результатами власних робіт І. Шовкопляс дійшов висновку про

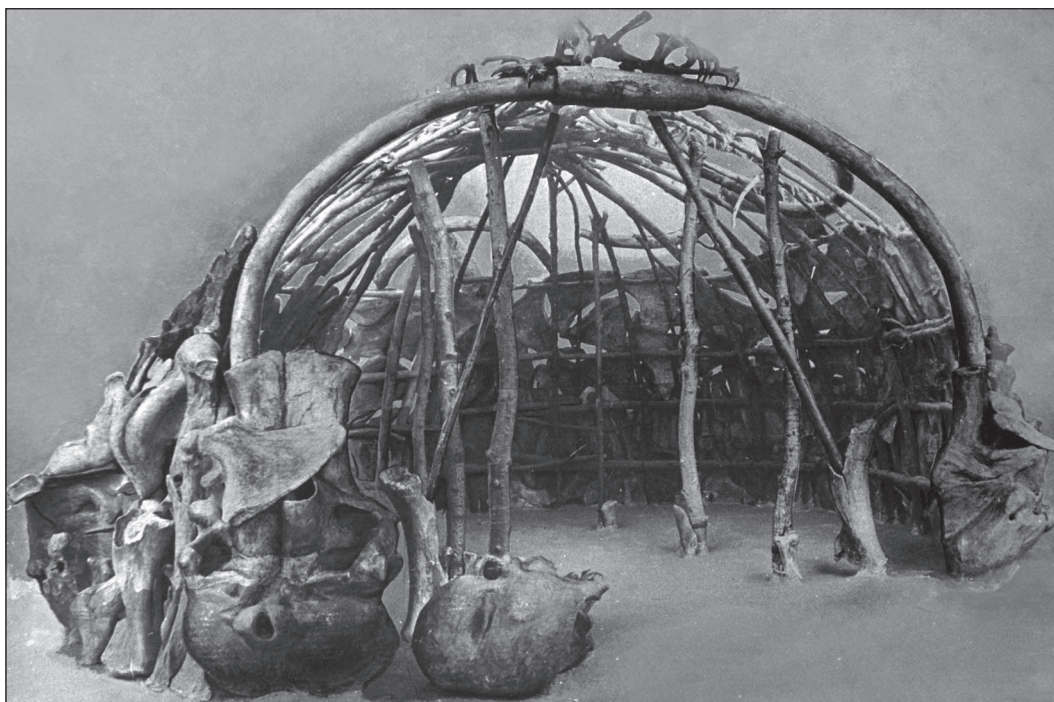

Рис. 2. Фото реконструкції мезинського житла 1 (з експозиції ННПМ НАН України)

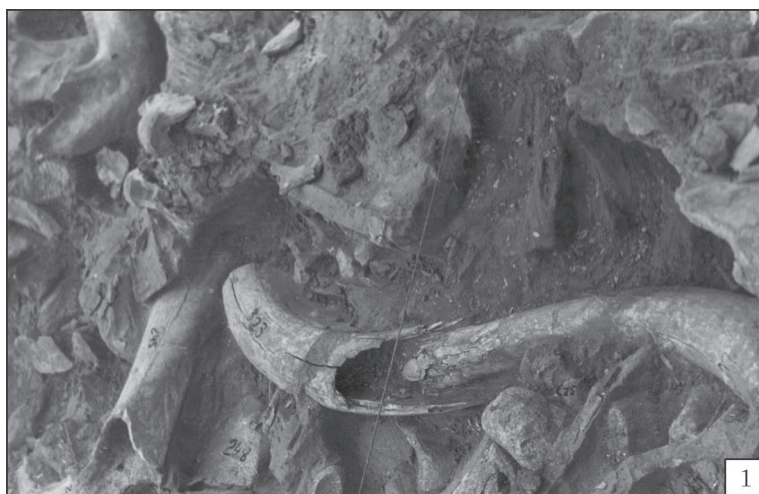

Рис. 3. Муфта із бивня мамонта (№ 323)

існування на поселенні п'яти ГПК. Кожен ГПК, на його думку, належав окремій сім'ї. Об'єктом найпильнішої уваги стали залишки житла. Кожна кістка була пронумерована, замальована та сфотографована. Розбирання кістковища відбувалося поетапно з такою ж поетапною фіксацією (рис. 1), що уможливило реконструювати давню будівлю. У Палеонтологічному музеї Центрального науково-природничого музею АН УРСР (зараз Національний науково-природничий музей НАН України), створеному до 50-річчя Академії наук УРСР, експонується виконана І. Шовкоплясом та І. Підоплічком реконструкція мезинського житла 1 (рис. 2). Мезинське житло площею близько 25 м² округле у плані мало вигляд яранги. Аркоподібний вхід був оформлений двома бивнями, вставленими в альвеоли черепів та скріплених наверху муфтою із бивня (рис. 3).

Реконструкція мезинського житла укупі з межиріччям, виконана на основі результатів наукових даних та із залученням етнографічних прикладів і сьогодні є єдиним і оригінальним експонатом.

Разом з тим, інтерпретацію структури мезинського поселення не всі дослідники сприйняли однознач-

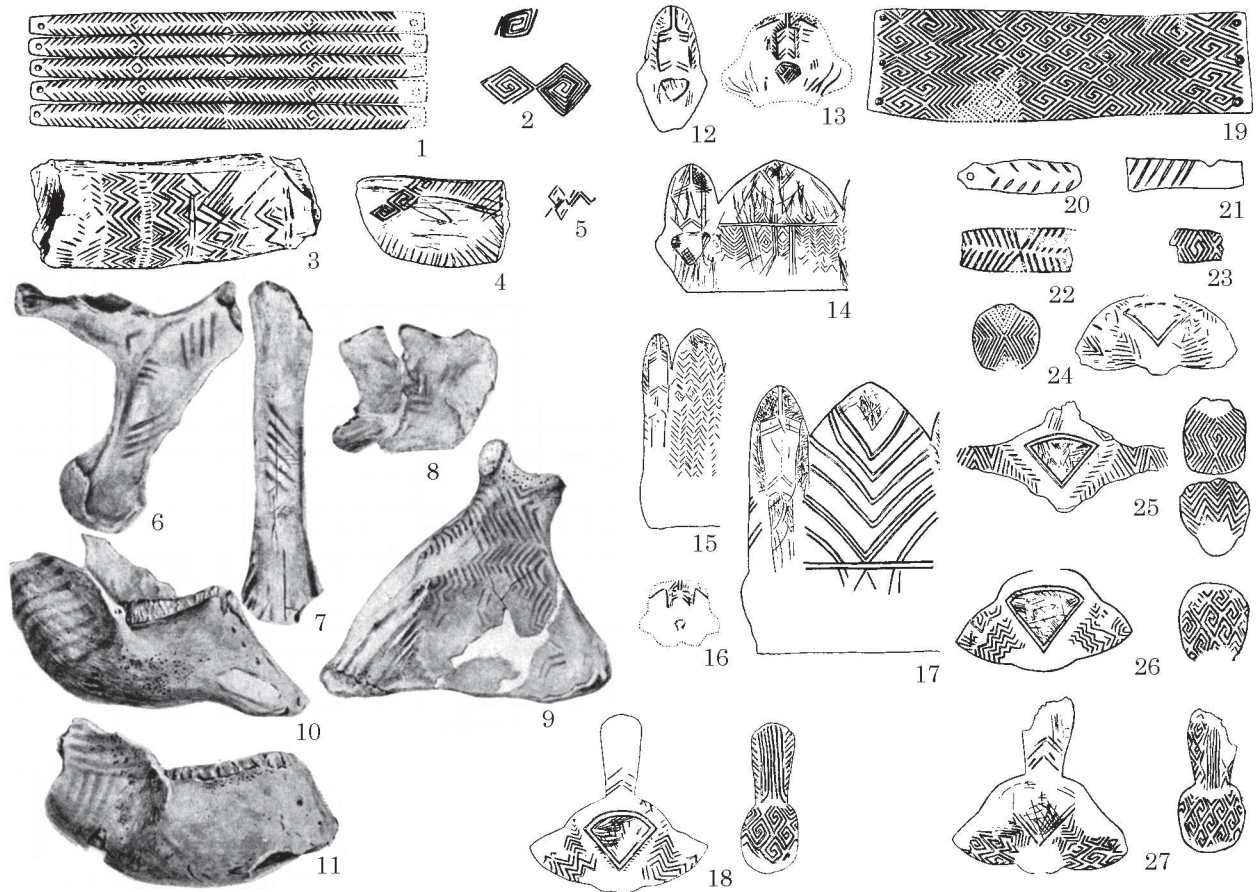

Рис. 4. Мезинська стоянка, орнаменти двох ГПК: 1—11 — ГПК 1; 12—18 — можливо, ГПК 1; 19—27 — ГПК 2 (за: Сергін 1987)

но й беззастережно. Проаналізувавши архівні матеріали з розкопок Мезина В. Сергін запропонував інше бачення поселенської структури пам'ятки (Сергін 1987). На його думку у Мезині наразі можна говорити лише про два ГПК, один з яких (№ 1) саме і дослідив І. Шовкопляс. ГПК 2 було розкопано у 1908 р. Дослідник зауважив, що надзвичайно складно розібратися з розповсюдженням крем'яних знахідок на площі, оскільки артефакти «дошовкоплясівських» розкопок не завжди мають відповідне маркування та по-різному зберігаються у кількох музеях України та зарубіжжя (Національний музей історії України, Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Музей антропології та етнографії РАН). Подібно виглядає ситуація з фіксацією знахідок із мушель та мергелю. Дещо іншим є стан справ з кістяними предметами, зокрема предметами мистецтва. «Великий інтерес представляє розподіл статуеток з бивня та різних предметів з орнаментом. Повні відомості дозволили б отримати висновки про ймовірність будь-яких своєрідних проявів технічних навичок і духовної культури у частин громади, що мешкали у різних комплексах спільноти» (Сергін 1987, с. 85). Втім, не дивлячись на таку неповноту інформації досліднику вдалося зробити певні узагальнення: у межах ГПК 1 переважають предмети з простими орна-

ментальними мотивами, зустрічаються зигзаги та т. зв. ялинковий узор. Зокрема, саме тут в межах житла знаходяться кістки мамонта розмальовані червоною вохрою та браслет із п'яти пластин. З цим комплексом В. Сергін пов'яже і «фалічні» фігурки. Натомість склад колекції мистецьких предметів та значно багатша орнаментика притаманні ГПК 2. Йдеться про антропоморфні статуетки декоровані меандровим орнаментом та аналогічно прикрашений браслет із суцільної пластини бивня мамонта (Сергін 1987, с. 85—88).

У роботі В. Сергіна доволі багато цікавих спостережень та гіпотез, до яких варто було би дослухатись. Йдеться, зокрема, про двошаровість поселення, ймовірність появи нових ГПК при поновленні польових досліджень на пам'ятці тощо.

І. Шовкопляс розкопав повністю і за однією методикою **Добраничівську стоянку** та виділив тут чотири ГПК. У центрі кожного було розташоване житло, поряд ями, виробничі центри та зовнішні вогнища (Шовкопляс 1972). Музеефікація ГПК 4 на місці розкопок у с. Добраничівка уможливило побачити та дослідити всі складові цього комплексу наочно (Шовкопляс 1992).

У своїх розвідках І. Шовкопляс основне місце приділяв саме поселенським структурам

та історичному осмисленню організації первісних общин. Практично поза увагою лишився багатотисячний крем'яний інвентар із цих поселень, який, як і інші знахідки, є одним з важливих елементів при визначенні ГПК. Найповніше, але досить узагальнено було опубліковано лише колекцію крем'яних та кістяних предметів із Мезинської стоянки (Шовкопляс 1965). Лише попередньо вченим було введено у науковий обіг матеріали Радомишльських, Фастівської та Добраничівської стоянок. З часом до вивчення цих індустрій повернулися учні та послідовники І. Шовкопляса (Гладких 1973; Нужний 2015; Кононенко 2018). Аспектам духовної культури у верхньому палеоліті, зокрема, на Мезинській стоянці присвячена ґрунтовна робота С. Бібікова (Бібіков 1982). Вивченню первісного мистецтва приділена значна увага у роботах Л. Яковлевої (Яковлева 2013).

Безсумнівно, визначення критеріїв для виділення ГПК та їх обґрунтування було новим кроком у дослідженнях верхньопалеолітичних поселень з житлами із кісток мамонта. Сенсаційним явищем можна назвати і реконструкцію верхньопалеолітичних жител із кісток мамонта із Мезина та Межирічів виконану спільно з І. Підоплічком. Створення Археологічного музею ІА АН УРСР (ІА НАН України) та «Добраничівська палеолітична стоянка» (філіал Яготинського історичного музею) є беззаперечним здобутком археологічної науки України.

Це лише кілька моментів, що характеризують здобутки Івана Шовкопляса на ниві археологічної науки. Його археологічна спадщина набагато більша і різноманітніша та потребує нових сучасних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Бібіков, С. Н. 1982. *Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта*. Киев: Наукова думка.

Гладких, М. И. 1973. *Поздний палеолит лесостепного Приднепровья*. Автореферат к. и. н. Ленинград.

Кононенко, О. М. 2018. *Стоянка Радомишль I та її місце у верхньому палеоліті України*. Автореферат к. і. н. Київ.

Кононенко, О. М. Пеан, С. 2005. Археозоологічна характеристика фауністичного комплексу верхньопалеолітичного поселення Радомишль I. *Кам'яна доба України*, 7, с. 78-86.

Нужний, Д. 2015. *Верхній палеоліт західної і північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: О. Філюк.

Сергин, В. Я. 1987. *Структура Мезинского палеолитического поселения*. Москва: Наука.

Шовкопляс, І. Г. 1951. Житла Супоневської палеолітичної стоянки. *Археологія*, V, с. 127-143.

Шовкопляс, І. Г. 1965. *Мезинская стоянка*. Киев: Наукова думка.

Шовкопляс, І. Г. 1971. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту. *Археологія*, 3, с. 13-21.

Шовкопляс, І. Г. 1972. Добраничевская стоянка на Киевщине (некоторые итоги исследования). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 185, с. 177-192.

Шовкопляс, І. Г. 1977. Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение. *Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода*, 47, с. 115-120.

Шовкопляс, І. Г. 1964. Палеолітична стоянка Радомишль. *Археологія*, XVI, с. 89-102.

Шовкопляс, І. Г. 1992. Добраничевская позднепалеолитическая стоянка на Украине: исследование, экспонирование. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 206, с. 85-90.

Яковлева, Л. 2013. *Найдавніше мистецтво України*. Київ: Стародавній світ.

Одержано 20.12.2022

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KULAKOVSKA Larysa, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8704-8642,

e-mail: larissa.kulakovska@gmail.com.